

2. Беренштан В. Из школьных лет А.С.Лашкевича // Киевская старина 1899 №11 с. 260.
3. Пирогов Н.И. Вопросы жизни // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 39.
4. Добролюбов Н.А. О значении авторитета в воспитании: (Мысли по поводу «Вопросов жизни» г. Пирогова) // Собр.соч.: В 9 т. – М., 1961. – Т.1, – С. 493.
5. Жураковский Г. Е. К вопросу о возникновении первых воскресных школ // Советская педагогика 1944 №10 с.33.
6. Дорошенко Д. Володимир Антонович: його життя й наукова і громадська діяльність. – Прага. 1942. С. 50.
7. Абрамов В. Я. Наши воскресные школы: их прошлое и настоящее. – СПб., 1900. с. 351.
8. Житецький Г. Київська Громада за 60-х років // Україна. – 1928. – Кн. 1. – С. 94.
9. Пирогов Н.И. О воскресных школах // Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 302.
10. Шевченко Т.Г. Лист В.В.Тарновському від 10 лютого 1861 р., Петербург // Повн. збір. творів: У 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 280-281.

УДК 373.3.015.31:159.922.7

К.О. Мельник, м. Бар, Україна / K. Melnyk, Bar, Ukraine
e-mail: tulipe28@rambler.ru

ВРАХУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТЕМПЕРАМЕНТУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Анотація. Необхідність розроблення нових підходів щодо використання методів навчання спричинено рядом факторів: значні зміни відбуваються в методичній основі теорії навчання і методів навчання; на зміну потреб суспільства прийшла парадигма гуманістичного, особистісно-орієнтованого навчання; збагачується теоретичний, методичний і практичний набір психолого-педагогічної діагностики, що дає можливість удосконалити діагностичний інструментарій дослідження ефективності використання методів навчання. Всі ці обставини потребують теоретичного обґрунтування умов використання методів навчання учнів початкових класів. Однією з таких умов є врахування індивідуальних особливостей молодших школярів при виборі методів навчання. Темперамент – це поєднання індивідуально-психологічних особливостей особистості, які характеризують динамічну і емоційно-вольову сторони її поведінки і діяльності. Темперамент є вродженою характеристикою, а значить, його не можна змінити. Від темпераменту залежить ступінь та характер впливу на діяльність як зовнішніх умов, так і внутрішніх тобто індивідуально-психологічних властивостей людини. Тому потрібно в найбільшій мірі враховувати саме темперамент дитини в навчально-виховному процесі. Такий підхід суттєво підвищить ефективність навчально - виховного процесу з молодшими школярами. В статті наведено конкретні рекомендації для створення оптимальних умов навчання учнів кожного типу темпераменту.

Ключові слова: особистісно-орієнтоване навчання, індивідуальні особливості молодших школярів, навчальна діяльність, темперамент.

Taking into account psychological characteristics of younger students' temperament in the educational process

Annotation. The need to develop new approaches to the use of teaching methods is caused by several factors: significant changes occur in the methodical basis of learning theory and teaching methods; to the changing needs of society has come the paradigm of humanistic, student-centered learning; the enriched theoretical, methodological and practical set of psychological and educational assessment, which allows diagnostic tools to improve research efficiency methods. All these factors need to study the terms of theoretical methods of teaching primary school pupils. One of these conditions is the consideration of the individual characteristics of younger pupils choosing teaching methods. Temperament is a combination of individual psychological personality traits that characterize the dynamic and emotional volitional aspects of its behavior and activity. Temperament is an innate characteristic, which means that it can not be changed. The degree and nature of the impact on activity as external and internal conditions namely individual psychological characteristics of man depends from temperament. Therefore, we must take into account to the greatest extent the temperament of the child in the educational process. This approach will significantly improve the effectiveness of teaching – educational process with younger students. The article contains concrete recommendations to create optimal conditions for learning students of each temperament type.

Key words: personality-oriented education, the individual characteristics of younger pupils, educational activities, temperament.

Актуальність дослідження. У системі неперервної освіти початковій школі належать важливі функції, успішне виконання яких безпосередньо впливає на якість подальшої освіти учнів.

Стильові особливості й особливості темпераменту є засобами реалізації внутрішнього потенціалу особистості в діяльності. Спільність характеристик темпераменту та індивідуального стилю в навчальній діяльності полягає в типологічній зумовленості цих характеристик.

Огляд досліджень і публікацій. Зв'язок особливостей індивідуального стилю навчальної діяльності з властивостями нервової системи досліджувався у працях Г. Дикопольської, О. Копитова, А. Коротаєва, Є. Климова та С. Маствіліскер та інші. Що стосується розкриття зв'язку впливу властивостей темпераменту та ефективності навчальної діяльності, то цей аспект в цілому є недостатньо висвітленим.

Опрацьованою є лише галузь дослідження зв'язку якостей когнітивного стилю, який є одним із

видів індивідуального стилю навчальної діяльності, з деякими властивостями особистості та її темпераменту: екстраверсією, тривожністю, обсягом уваги (А. Байметов, В. Келаєв, В. Лизогуб та інші).

Постановка проблеми. Аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної теми та практика роботи початкової школи засвідчили, що такий важливий аспект, як вплив темпераменту на успішність учбової діяльності молодших школярів не став предметом спеціального дослідження, разом з тим, слід констатувати, що вчителі початкових класів мають потребу в науково обґрунтованих рекомендаціях у цій галузі. Таким чином, актуальність означеної проблеми, її недостатнє розкриття в науковій літературі, а також значущість для педагогічної теорії і практики зумовили її проведення нами відповідних досліджень.

Мета статті: обґрунтувати необхідність врахування психологічних особливостей темпераменту молодших школярів у навчальному процесі.

Виклад основного змісту досліджень. Діяльність і поведінка людини зумовлюються не лише соціальними умовами життя, а й індивідуальними особливостями її психофізичної організації. Це виразно виявляється в темпераменті особистості.

Під темпераментом варто розуміти індивідуально своєрідні властивості психіки, що визначають динаміку психічної діяльності людини, що однаково виявляючись у різноманітній діяльності незалежно від її змісту, цілей, мотивів, залишаються постійними в зрілому віці і у взаємозв'язку характеризують тип темпераменту. Тип темпераменту – одна з найважливіших умов походження індивідуально-своєрідних рис характеру. На думку В. Кузьменко, успішне здійснення індивідуального підходу у вихованні залежить від таких передумов: поєднання індивідуально-диференційованого підходу до дитини із вихованням дитячого колективу; опора на позитивне у характері та особистості вихованця; спрямованість педагогічної роботи на подолання наявних у нього негативних проявів; визначення причин формування індивідуальних відмінностей (особливості вищої нервової діяльності, умов життя та виховання); єдність вимог до дитини з боку дорослих (педагогів, батьків); системність у здійсненні індивідуального підходу, єдність та послідовність його етапів, що утворюють неперервний цикл [6, с. 10].

Залежно від перебігу психічних процесів розрізняють такі типи темпераменту: сангвінік (сильний, врівноважений, рухливий), холерик (сильний, нерівноважений), флегматик (сильний, врівноважений, інертний), меланхолік (слабкий, гальмівний).

Врахування у вихованні і навчанні дітей їхніх індивідуально-типологічних особливостей дає змогу правильно спроектувати їх мету, обрати оптимальні виховні впливи. Ігнорування ж може стати основною

причиною розвитку у дітей молодшого шкільного віку негативних рис: у сангвініка – розпорошеності інтересів; у флегматика – безініціативності, байдужості, лінощів, млявості, апатії; у холерика – нестриманості, різкості, імпульсивності; у меланхоліка – сором'язливості, замкнутості, невпевненості, образливості [1, с. 8].

Змістом окремого циклу в індивідуальному підході є послідовність десяти етапів:

- 1) попереднє виявлену індивідуальних особливостей розвитку;
- 2) аналіз отриманої інформації з метою встановлення позитивних та проблемних аспектів розвитку дитини, причин їх виникнення;
- 3) фіксація результату діагностування у щоденниках спостережень, психологічних Паспортах дітей та психологічному «портреті» дитячої групи;
- 4) систематизація, узагальнення та аналіз результатів вивчення індивідуальних особливостей розвитку дитини;
- 5) визначення першорядних та другорядних індивідуальних завдань роботи з дітьми та їхніми родинами;
- 6) вибір адекватних методів і прийомів, форм та засобів виховної роботи.
- 7) визначення варіативного навчального змісту;
- 8) створення та комплектація варіативного предметно-ігрового середовища розвитку дитини;
- 9) практичне здійснення індивідуального підходу в навчально-виховному процесі;
- 10) прогнозування стратегії і тактики навчання та виховання [3, с. 193].

Звісно, навчальний процес складений таким чином, що вчитель не має постійної можливості навчати кожну дитину окремо, але виділити серед усіх учнів представників чотирьох типів темпераменту і врахувати це при: розподілі завдань, визначенні об'єму і часу на їх виконання, оцінюванні він може. Такий підхід допоможе підвищити ефективність навчально-виховного процесу молодших школярів.

Виділяють три сфери прояви темпераменту: загальна активність, особливості моторної сфери і властивості емоціональності. Загальна активність визначається інтенсивністю і об'ємом взаємодії людини з навколишнім середовищем – фізичної і соціальної. Відповідно до цього параметру людина може бути інертною, пасивною, спокійною, ініціативною, активною, стрімкою. Проявами темпераменту в моторній сфері можна розглядати власні вираження загальної активності. До них можна віднести темп, швидкість, ритм і загальну кількість рухів. До емоціональності відносимо вразливість, чуттєвість, імпульсивність та інші [4, с. 146]. Педагог повинен спрямовувати діяльність дітей, щоб сприяти формуванню позитивних рис і запобігати появі негативних.

Для визначення прояву темпераменту в рисах

особистості молодших школярів ми склали програму експериментального дослідження: 1) визначити тип темпераменту молодших школярів методом експертних оцінок за анкетною А. Полежаєва [9, с. 57]; 2) визначити риси особистості молодших школярів за методикою «Двір» В. Киричука [2, с. 64]; 3) визначити домінуючий тип темпераменту у дітей молодшого шкільного віку за методикою О. Белова; 4) проаналізувати прояв рис особистості у досліджуваних різних типів темпераменту.

Дослідження ми проводили на базі загальноосвітньої школи I-III ступенів м. Бар Вінницької області. В дослідженні брали участь 17 учнів 3 класу: 10 хлопчиків та 7 дівчаток.

Ми використали методику А. Полежаєва «Визначення типів темпераменту». Оскільки діти початкової школи за віком ще не можуть відповісти на питання тесту такої складності, дослідження проводилось серед батьків чи класних керівників. Матеріалами та обладнанням є бланки опитувальників на кожну дитину та текст анкети. Дорослому, який добре знає дитину, спостерігав її протягом тривалого часу дають таку інструкцію: «Запропонована методика дасть можливість довідатися про деякі особливості нервової системи учня. Намагайтеся бути об'єктивними та справедливими у своїх відповідях».

Риси особистості молодших школярів ми визначали за методикою «Двір» В. Киричука. Методика дозволяє діагностувати такі риси особистості, як тривожність, імпульсивність, агресивність, схильність до нечесної поведінки, асоціальність, замкнутість, невпевненість в собі, екстернальність, естетична нечутливість. Ця методика проводилась в груповій формі: експериментатор зачитує твердження тесту, діти свою згоду чи незгоду з твердженням позначають плюсом чи мінусом у бланку для відповідей.

Останнім етапом дослідження було визначення проявів рис особистості в групах дітей різних типів темпераменту шляхом знаходження середнього балу вираженості рис по цих групах. Як з'ясувалося, у груповій структурі темпераменту переважає сангвінічний темперамент – 29,4 %, в загальній кількості сангвініків 17,6 % хлопчиків і 11,7 % дівчаток. Дитина сангвінічного типу характеризується такими особливостями: легко йде на контакт, швидко адаптується в новому колективі і вікових ситуаціях. Не губиться в будь-якій ситуації, легко ладнає з людьми. Легко й швидко при необхідності міняє тактику поведінки, винахідливий і дотепний. Міміка і жести яскраві і виразні, голос гучний, настрої доволі стійкий. Відрізняється ораторськими здібностями, життєлюбністю, мажорним настроєм, здатний повести за собою, користується симпатією ровесників. Як і холерик, легко береться за справу, відгукується на все нове, але так само легко здатний втратити до нього інтерес, коли відчуття новизни проходить. Інтереси і нахили мають поверховий характер. Намагається

займатися тільки приємною, легкою і цікавою для нього діяльністю й уникати складного, неприємного, нецікавого. Уміє долати перешкоди. Люблячи комфорт, легко мириться зі скрутою. Необхідний там, де потрібні швидка реакція і холоднокровність.

Позитивні риси: допитливий, товариський, привітний, рухомий, життєрадісний, емоційний, жвавий, комунікабельний, впевнений, любить бути в колективі.

Негативні риси: легковажний, безтурботний, нестійкі інтереси, переоцінює себе, не доводить справи до кінця.

На другому місці порівну розподілились флегматичний (23,5 %), холеричний (23,5 %), меланхолійний (23,5 %) темпераменти.

Серед дітей флегматичного типу 11,7 % дівчаток і така ж кількість хлопчиків. Школярі із флегматичним типом темпераменту також мають сильну, врівноважену, але на відміну від сангвінічного темпераменту, інертну нервову систему. Вони мають високу працездатність, але повільно реагують на все, що відбувається навколо них, і відрізняються неговірливістю, що іноді створює ілюзію про недостатнє засвоєння ними навчального матеріалу. Флегматики характеризуються тим, що вони міцно запам'ятовують все засвоєне і довго зберігають у пам'яті пройдений матеріал.

Позитивні риси: неквапливий, схильний до порядку, неконфліктний, поступливий, розсудливий, діловитий, наполегливий, сильна воля, відчуття товариства. Негативні риси: млявий, байдужий у відношенні до праці, себе, людей; сором'язливість, лінощі.

Холеричний тип діагностується у 23,5 % молодших школярів, з них 11,7 % – хлопчики і 11,7 % – дівчатка. Холеричний темпераменту відрізняється підвищеною збудливістю і невірноваженістю поведінки, різкими змінами настрою, всі реакції даного типу мають яскравий характер. Коли «заведеться», може бути агресивним, схильним до ризику. Міміка і жести виразні, мова швидка. Витрачає багато енергії, тому холерику потрібен досить тривалий період сну, щоб відновитися. У діяльності цей тип енергійний, цілком віддається справі, здатний подолати будь-які перешкоди, може виконувати багато завдань одночасно. У спілкуванні прагне лідерства, віддає перевагу рухливим іграм, динамічним заняттям. Товариський, але буває дуже прямолінійним, що заважає йому підтримувати рівні відносини з оточуючими. Важко пристосовується до всіляких обмежень, режимних моментів і вимог.

Позитивні риси: товариський, енергійний, впевнений у собі, наполегливий, активний, ініціативний, вважає за краще боротися.

Негативні риси: нестриманий, дратівливий, грубий, запальний, здатний на безрозсудні вчинки, часто ризикує.

Меланхолійний тип темпераменту характерний

для 23,5 % учнів: 17,6 % хлопчиків та 5,8 % дівчаток. Такі діти малоактивні, вразливі. Тонкий настрій органів чуття, їх легко образити, глибоко переживають найменші невдачі. Ці особистісні якості не можна ліквідувати. Відчуття відрізняються поглибленістю. Звичайно замкнутий, меланхолік розкутий тільки з близькими. Не прагне бути на перших ролях. Дуже вимогливий до себе і оточуючих.

Досить пасивний у спілкуванні з дорослими і однолітками. Тактовний, уміє зважати на почуття інших людей. Важко переносить інтенсивну напружену роботу, надає перевагу спокійним видам діяльності. Швидко втомлюється. Дуже вразливий і чутливий до схвалення своєї діяльності чи негативної оцінки результатів своєї праці. У екстремальних і стресових ситуаціях можливий зрив, але у звичайній, доброзичливій обстановці такі діти кмітливі, уважні і чутливі. Слабкий тип нервової системи. Дуже довго і хворобливо адаптується в новому колективі.

Позитивні риси: м'який, тактовний, делікатний, серйозний, чуйний, уміє дружити.

Негативні риси: замкнутий, образливий, скритний, пригнічений, песимістичний.

Темперамент відбиває динамічні аспекти поведінки, переважно уродженого характеру, тому властивості темпераменту найбільш стійкі і постійні в порівнянні з іншими психічними особливостями людини. Найбільш специфічна особливість темпераменту полягає в тому, що різні властивості темпераменту даної людини не випадково сполучаються один з одним.

Для ефективного виховання дітей потрібно враховувати їхні властивості темпераменту та вікові особливості і дотримуватися таких вимог:

1) забезпечення умов для нормального розвитку дитини; якщо їй заважає шум, слід подбати,

щоб довкола було якомога тихіше; якщо важко звикає до нової обстановки, бажано позбавити її такого випробування; цінну якісну і кількісну психолого-педагогічну інформацію можна отримати у немовлячому віці; послугоуватися нею потрібно обережно, щоб не знизити пристосовуваності психіки, організму малюка до середовища;

2) формування у дитини рис характеру, що нівелюють негативні особливості її темпераменту; риси характеру виявляються при зміні умов життя і діяльності дитини, у результаті вироблення в неї навичок і звичок; основними вимогами при цьому є поступливість, послідовність, вмотивоване пришвидшення або уповільнення темпу діяльності; краще за таких обставин вдатися до психолого-педагогічного маневру; прагнення педагога до негайної результативності своїх виховних дій може призвести до зміцнення негативних особливостей темпераменту, порушення довірливості у стосунках з дитиною (наприклад, діти-меланхоліки на постійні вимоги пришвидшити дії уповільнюють або взагалі припиняють їх; у цій ситуації їм потрібно переконати, що головне не повільність або швидкість дій, а якість результатів);

3) посилення позитивних і послаблення негативних проявів у поведінці дитини (наприклад, підвищена тривожність меланхоліка, пов'язана з високою чутливістю до подразників, спричинює їх надмірну вразливість і чутливість); однак рівень тривожності відіграє особливу роль у структурі емоційності; вона може стимулювати активність і саморегуляцію діяльності, а її відсутність знижує ефективність роботи; від тривожності не можна звільнитися; сором'язливість, невпевненість, емоційна скутість успішно долаються внаслідок формування навичок діяльності, переживання ситуацій успіху.

Література:

1. Балл Г.О. Про визначальні характеристики здібностей і принципи їх врахування у навчально-виховній роботі / Г.О. Балл // Психологія. – К., 1992. – Вип.39. – С.3-11.
2. Бех І.Д. Вивчення особистості молодшого школяра / І.Д. Бех // Початкова школа. – 1993. – №3. – С. 6-10.
3. Васецька Т.М. Особливості впливу темпераменту на індивідуально-психологічний стиль учбової діяльності / Т.М. Васецька // Психологія. Збірник наукових праць: НПУ імені М.П. Драгоманова. – Вип. №1(8). – К., 2000. – С.189-195.
4. Введение в психологию [Текст] / под общей ред. проф. А.В. Петровського. М.Издательский центр «Академия», 1996. – 205 с.
5. Дубравська Д.М. Основи психології: навч. посібник / Д.М. Дубравська. – Львів: Світ, 2001. – 254 с.
6. Кузьменко В.У. Індивідуальний підхід: десять кроків / В. Кузьменко // Дошкільне виховання. – 2006. – № 7. – С. 10-12.
7. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента / В.С. Мерлин – М., 2004 – 215 с.
8. Степанов О.М. Основи психології і педагогіки: посібник / О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2003. – 504 с.
9. Терлецька Л. Шкільна психодіагностика / Л. Терлецька. – К. : Редакції загально-педагогічних газет, 2003. – 120 с.